

چکیده:

نگارش و کتابت در اسلام به سبب ثبت کلام وحی همواره از جایگاه مهمی برخوردار بوده است و از این رو هنر خوشنویسی و خطاطی در جهان اسلام به یکی از شریف‌ترین هنرهای بصری تبدیل شد و در معماری به صورت کتیبه‌نویسی درآمد.

دوره تیموری از لحاظ معماری و هنر سرآمد دوره‌های اسلامی بشمار می‌رود. در این دوره از ذوق و هنر خوشنویسان در تزئین بناها بسیار استفاده شد که حاصل فعالیت خطاطان صاحب فن در سبک‌های مختلف بود. کتیبه‌های بازمانده از دوره تیموری بر روی کاشی، آجر، سنگ، گچ و چوپ نوشته شده‌اند و در بردارنده آیات قرآنی، نام‌های مبارک پروردگار، نام‌های پیامبر اکرم (ص) و حضرت علی (ع)، ادعیه، احادیث، اشعار فارسی و عربی و معمولا به همراه نام سفارش دهنده اثر، نام حاکم یا سلطان وقت، نام معمار، نام خطاط، تاریخ ساخت اثر، سخنان بزرگان و حکما، فرمانها و وقف‌نامه‌ها است. از این رو در پایان-نامه‌ی حاضر تلاش شده است کاربرد خط در بناهای خراسان دوره تیموری مورد بررسی قرار گیرد. نتایج حاصل از بررسی کتیبه‌های خراسان عصر تیموری نشان می‌دهد در پس حرکات افقی و عمودی خطوط کتیبه‌ها مفاهیم زیباشناسی مبتنی بر مبانی اعتقادی و دینی نهفته است و علاوه بر این، تیمور و بازماندگانش از کتیبه‌ها به عنوان ابزاری برای تبلیغ سیاسی، فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و مشروعیت بخشی برای اقدامات خویش استفاده می‌کردند.

روش تحقیق پایان‌نامه توصیفی و تحلیلی است و ابزار گردآوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای و تحقیق میدانی بوده است.

واژگان کلیدی: خط، دوره تیموری، کتیبه، خوشنویسی، خراسان.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
فصل اول: کلیات تحقیق	
۱-۱-۱-۱	مقدمه
۲	.....
۱-۲-۱-۲	شرح مساله
۵	.....
۱-۳-۱-۳	پیشینه تحقیق
۵	.....
۱-۴-۱-۴	اهداف پژوهش
۶	.....
۱-۵-۱-۵	سوالات و فرضیه
۶	.....
۱-۶-۱-۶	کاربرد تحقیق و استفاده کنندگان از نتیجه تحقیق
۶	.....
۱-۷-۱-۷	روش و ابزار جمع‌آوری، انجام و تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق
۶	.....
۱-۸-۱-۸	جنبه جدید بودن و نوآوری
۷	.....
۱-۹-۱-۹	منبع شناسی
۷	.....
۱-۱۰-۱-۱۰	حدود جغرافیای خراسان در دوره تیموری
۱۰	.....
فصل دوم: هنر خط و خوشنویسی در روزگار تیموریان	
۲-۱-۲-۱	خط و خوشنویسی
۱۲	.....
۲-۲-۲-۲	خطوط دوران اسلامی
۱۲	.....
۲-۲-۱-۲-۲-۱	خط کوفی
۱۳	.....
۲-۲-۲-۲-۲	خط نسخ
۱۶	.....
۲-۲-۳-۲-۲-۳	خط ثلث
۱۷	.....
۲-۲-۴-۲-۲-۴	خط محقق
۱۷	.....
۲-۲-۵-۲-۲-۵	خط ریحان
۱۸	.....
۲-۲-۶-۲-۲-۶	خط توقیع
۱۹	.....

- ۱۹ ..... ۲-۲-۷ خط رفاع
- ۱۹ ..... ۲-۲-۸ خط غبار
- ۲۰ ..... ۲-۲-۹ خط تعلیق
- ۲۱ ..... ۲-۲-۱۰ خط نستعلیق
- ۲۲ ..... ۲-۳ جایگاه خط و خطاطان در دربار تیموریان
- ۳۲ ..... ۲-۴ نتیجه

فصل سوم: کاربرد خط در مساجد دوره تیموری

- ۳۴ ..... ۳-۱ مدخل
- ۳۶ ..... ۳-۲ مسجد جامع هرات
- ۳۷ ..... ۳-۲-۱ کتیبه‌های مسجد جامع هرات
- ۴۱ ..... ۳-۳ مصلاهی گوهرشاد
- ۴۲ ..... ۳-۳-۱ کتیبه‌های مصلاهی گوهرشاد
- ۴۴ ..... ۳-۴ مسجد جامع اوبه
- ۴۴ ..... ۳-۴-۱ کتیبه مسجد جامع اوبه
- ۴۵ ..... ۳-۵ مسجد حوض کرباس
- ۴۵ ..... ۳-۵-۱ کتیبه‌های مسجد حوض کرباس
- ۴۸ ..... ۳-۶ مسجد کרוخ
- ۴۸ ..... ۳-۶-۱ کتیبه‌های مسجد کרוخ
- ۵۱ ..... ۳-۷ مسجد جامع زیارتگاه
- ۵۱ ..... ۳-۷-۱ کتیبه‌های مسجد جامع زیارتگاه
- ۵۳ ..... ۳-۸ مسجد چهل ستون
- ۵۴ ..... ۳-۸-۱ کتیبه مسجد چهل ستون

- ۵۵ ..... ۳-۹- مسجد گوهرشاد
- ۵۶ ..... ۳-۹-۱- کتیبه‌های مسجد گوهرشاد
- ۵۶ ..... ۳-۹-۲- کتیبه‌های ایوان مقصوره
- ۶۰ ..... ۳-۹-۳- کتیبه‌های مناره‌های مسجد گوهرشاد
- ۶۲ ..... ۳-۱۰- مسجد شاه
- ۶۵ ..... ۳-۱۰-۱- کتیبه‌های مناره‌های مسجد شاه
- ۶۸ ..... ۳-۱۰-۲- کتیبه‌های ایوان مسجد شاه
- ۶۹ ..... ۳-۱۰-۳- کتیبه‌های گنبد مسجد شاه
- ۷۴ ..... ۳-۱۱- مسجد جامع نو
- ۷۵ ..... ۳-۱۱-۱- کتیبه مسجد جامع نو
- ۷۶ ..... ۳-۱۲- مسجد جامع مولانا
- ۷۶ ..... ۳-۱۲-۱- کتیبه‌های مسجد جامع مولانا
- ۷۶ ..... ۳-۱۲-۱-۱- کتیبه‌های قرآنی
- ۷۷ ..... ۳-۱۲-۱-۲- کتیبه‌های اسماء‌الهی
- ۷۸ ..... ۳-۱۲-۱-۳- کتیبه‌های دعایی
- ۸۰ ..... ۳-۱۲-۱-۴- کتیبه‌های تاریخی
- ۸۳ ..... ۳-۱۳- مسجد جامع رشتخوار
- ۸۴ ..... ۳-۱۳-۱- کتیبه‌های مسجد جامع رشتخوار
- ۸۶ ..... ۳-۱۴- مسجد جامع نیشابور
- ۸۷ ..... ۳-۱۴-۱- کتیبه‌های مسجد جامع نیشابور
- ۸۷ ..... ۳-۱۴-۱-۱- کتیبه‌های ایوان جنوبی مسجد جامع نیشابور
- ۸۹ ..... ۳-۱۵- مسجد جامع بجستان

- ۱۵-۳-۱ کتیبه‌های مسجد جامع بجنستان ۸۹
- ۱۵-۳-۱-۱ کتیبه ایوان قبله ۸۹
- ۱۵-۳-۱-۲ کتیبه ایوان شمالی ۹۰
- ۱۶-۳ نتیجه ۹۱
- ۱-۳-۱ جدول کتیبه‌های مساجد تیموری ۹۲
- ۲-۳-۲ نمودار دایره‌ای کتیبه‌های مساجد تیموری از نظر مضامین ۹۳
- ۱-۳-۱ نمودار میله‌ای کتیبه‌های مساجد تیموری از نظر مضامین ۹۴

فصل چهارم: کاربرد خط در آرامگاه‌های تیموری

- ۱-۴-۱ مدخل ۹۶
- ۲-۴-۲ آرامگاه خواجه عبدالله انصاری ۹۸
- ۱-۲-۴-۲ کتیبه‌های آرامگاه خواجه عبدالله انصاری ۹۹
- ۱-۱-۲-۴-۲ کتیبه تالار شمالی ۱۰۰
- ۲-۱-۲-۴-۲ کتیبه سردر ورودی ۱۰۰
- ۳-۱-۲-۴-۲ کتیبه‌های ایوان شرقی ۱۰۱
- ۳-۴-۲ زرنگارخانه ۱۰۳
- ۱-۳-۴-۲ کتیبه زرنگارخانه ۱۰۴
- ۴-۴-۲ خانقاه ملا کلان ۱۰۵
- ۱-۴-۴-۲ کتیبه‌های خانقاه ملا کلان ۱۰۵
- ۵-۴-۲ آرامگاه خواجه ابوالولید ۱۰۷
- ۱-۵-۴-۲ کتیبه‌های آرامگاه خواجه ابوالولید ۱۰۸
- ۶-۴-۲ غار درویشان ۱۱۱
- ۱-۶-۴-۲ کتیبه غار درویشان ۱۱۱

- ۱۱۲-۴-۷- گنبد خشتی ۱۱۲
- ۱۱۲-۴-۷-۱- کتیبه‌های قرآنی گنبد خشتی ۱۱۲
- ۱۱۳-۴-۷-۲- کتیبه‌های اسماء‌الهی گنبد خشتی ۱۱۳
- ۱۱۴-۴-۷-۳- کتیبه‌های دعایی گنبد خشتی ۱۱۴
- ۱۱۴-۴-۷-۴- کتیبه‌های تاریخی گنبد خشتی ۱۱۴
- ۱۱۶-۴-۸- چهار تاقی تیموری ۱۱۶
- ۱۱۶-۴-۸-۱- کتیبه چهار تاقی تیموری ۱۱۶
- ۱۱۸-۴-۹- آرامگاه علامه شهرستانی ۱۱۸
- ۱۱۹-۴-۹-۱- کتیبه آرامگاه علامه شهرستانی ۱۱۹
- ۱۲۱-۴-۱۰- آرامگاه عطار ۱۲۱
- ۱۲۴-۴-۱۱- مزار نظام‌الملک ۱۲۴
- ۱۲۵-۴-۱۱-۱- کتیبه مزار نظام‌الملک ۱۲۵
- ۱۲۷-۴-۱۲- نتیجه ۱۲۷
- ۱۲۸-۴-۱- جدول کتیبه‌های آرامگاه‌های تیموری ۱۲۸
- ۱۲۹-۴-۲- نمودار دایره‌ای کتیبه‌های آرامگاه‌های تیموری از نظر مضامین ۱۲۹
- ۱۳۰-۴-۳- نمودار میله‌ای کتیبه‌های آرامگاه‌های تیموری از نظر مضامین ۱۳۰

فصل پنجم: کاربرد خط در مدارس دوره تیموری

- ۱۳۲-۵-۱- مدخل ۱۳۲
- ۱۳۵-۵-۲- مدرسه گوهرشاد ۱۳۵
- ۱۳۶-۵-۲-۱- کتیبه‌های مدرسه گوهرشاد ۱۳۶
- ۱۳۶-۵-۲-۱-۱- کتیبه‌های قرآنی ۱۳۶
- ۱۳۷-۵-۲-۱-۲- کتیبه‌های اسماء‌الهی ۱۳۷

- ۱۴۰ ..... ۵-۳- مدرسه تومان آغا
- ۱۴۱ ..... ۵-۳-۱- کتیبه مدرسه تومان آغا
- ۱۴۳ ..... ۵-۴- مدرسه دودرب
- ۱۴۳ ..... ۵-۴-۱- کتیبه‌های ایوان ورودی مدرسه دودرب
- ۱۴۵ ..... ۵-۴-۲- کتیبه‌های ایوان جنوب شرقی مدرسه دودرب
- ۱۴۵ ..... ۵-۴-۳- کتیبه‌های ایوان جنوب غربی مدرسه دودرب
- ۱۴۶ ..... ۵-۴-۴- کتیبه‌های ایوان شمال غربی مدرسه دودرب
- ۱۴۶ ..... ۵-۴-۵- کتیبه‌های گنبدخانه جنوبی مدرسه دودرب
- ۱۴۸ ..... ۵-۴-۶- کتیبه‌های گنبدخانه غربی مدرسه دودرب
- ۱۵۱ ..... ۵-۵- مدرسه پریزاد
- ۱۵۱ ..... ۵-۵-۱- کتیبه مدرسه پریزاد
- ۱۵۴ ..... ۵-۶- مدرسه فیروزشاه
- ۱۵۵ ..... ۵-۶-۱- کتیبه‌های مدرسه فیروزشاه
- ۱۵۷ ..... ۵-۷- مدرسه غیاثیه
- ۱۵۸ ..... ۵-۷-۱- کتیبه‌های مدرسه غیاثیه
- ۱۶۲ ..... ۵-۸- نتیجه
- ۱۶۴ ..... ۵-۱- جدول کتیبه‌های مدارس تیموری
- ۱۶۵ ..... ۵-۲- نمودار دایره‌ای کتیبه‌های مدارس تیموری از نظر مضامین
- ۱۶۶ ..... ۵-۳- نمودار میله‌ای کتیبه‌های مدارس تیموری از نظر مضامین

فصل ششم: جایگاه خط در معماری و تزئینات دوره تیموری

- ۱۶۸ ..... ۶-۱- معماری و تزئینات دوره تیموری
- ۱۶۹ ..... ۶-۲- خط در معماری تیموری

- ۳-۶- همنشینی خط و رنگ در معماری تیموری ۱۷۰
- ۴-۶- کتیبه نگاری در بناهای عهد تیموری ۱۷۱
- ۵-۶- خط کتیبه‌ها ۱۷۲
- ۶-۶- جنس کتیبه‌ها ۱۷۵
- ۷-۶- مضامین کتیبه‌ها ۱۷۶
- ۱-۶-۷- کتیبه‌های قرآنی ۱۷۶
- ۲-۶-۷- کتیبه‌های اسماء‌الهی ۱۷۹
- ۳-۶-۷- کتیبه‌های دعایی ۱۸۰
- ۴-۶-۷- کتیبه‌های حدیثی ۱۸۱
- ۵-۶-۷- کتیبه‌های شعری ۱۸۲
- ۶-۶-۷- کتیبه‌های تاریخی ۱۸۳
- ۸-۶- نتیجه ۱۸۴
- ۱-۶- نمودار دایره‌ای کتیبه‌های بناهای تیموری از نظر مضامین ۱۸۸
- ۲-۶- نمودار میله‌ای کتیبه‌های بناهای تیموری از نظر مضامین ۱۸۹
- فهرست منابع ۱۹۰

فهرست تصاویر فصل دوم

- تصویر ۱-۲- کتیبه مسجد ابن‌طولون به خط کوفی ساده ۱۳
- تصویر ۲-۲- کتیبه مدرسه غیاثیه خرگرد به خط کوفی بنایی ۱۴
- تصویر ۳-۲- کتیبه مسجد شاه به خط کوفی مورق ۱۴
- تصویر ۴-۲- نمونه خط مشجر ۱۴
- تصویر ۵-۲- کتیبه مصلای گوهرشاد به خط کوفی معقد ۱۴
- تصویر ۶-۲- کتیبه مقبره پیر علمدار سمنان به خط کوفی پیچیده ۱۵

- تصویر ۲-۷- نمونه خط موشح ۱۵
- تصویر ۲-۸- نمونه خط مدور ۱۵
- تصویر ۲-۹- کتیبه مسجد جامع اصفهان به خط کوفی تزئینی ۱۵
- تصویر ۲-۱۰- نمونه خط کوفی پیرآموز ۱۶
- تصویر ۲-۱۱- نمونه خط نسخ ۱۶
- تصویر ۲-۱۲- کتیبه ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد به خط ثلث ۱۷
- تصویر ۲-۱۳- نمونه خط محقق ۱۸
- تصویر ۲-۱۴- نمونه خط ریحان ۱۹
- تصویر ۲-۱۵- نمونه خط توقیع ۱۹
- تصویر ۲-۱۶- نمونه خط رقاع ۱۹
- تصویر ۲-۱۷- نمونه خط غبار ۲۰
- تصویر ۲-۱۸- نمونه خط تعلیق ۲۰
- تصویر ۲-۱۹- نمونه خط نستعلیق ۲۱

فهرست تصاویر فصل سوم

- تصویر ۳-۱- کتیبه موقوفات داخل ایوان مقصوره مسجد جامع هرات ۳۹
- تصویر ۳-۲- کتیبه مصلاهی گوهرشاد ۴۳
- تصویر ۳-۳- قاب‌بندی تزئینی مناره مصلاهی گوهرشاد ۴۳
- تصویر ۳-۴- کتیبه مسجد جامع اوبه ۴۴
- تصویر ۳-۵- کتیبه تزئینات محراب مسجد حوض کرباس ۴۶
- تصویر ۳-۶- کتیبه دیوار مقابل محراب مسجد حوض کرباس ۴۶
- تصویر ۳-۷- کتیبه مسجد کروخ با ذکر نام سلطان وقت ۴۸
- تصویر ۳-۸- کتیبه مسجد کروخ با ذکر تاریخ و نام خطاط ۴۹

- تصویر ۹-۳- کتیبه مسجد زیارتگاه با نام سلطان وقت و ذکر تاریخ ۵۲
- تصویر ۱۰-۳- کتیبه محراب مسجد چهل ستون ۵۴
- تصویر ۱۱-۳- کتیبه ایوان قبله مسجد گوهرشاد ۵۷
- تصویر ۱۲-۳- تزئینات محراب و زیر طاق ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد ۵۹
- تصویر ۱۳-۳- تزئینات مناره مسجد گوهرشاد ۶۰
- تصویر ۱۴-۳- نمایی از مسجد شاه در سال ۱۳۱۶ شمسی ۶۵
- تصویر ۱۵-۳- کتیبه قرآنی تهستون مسجد شاه ۶۶
- تصویر ۱۶-۳- کتیبه حدیثی مناره مسجد شاه ۶۶
- تصویر ۱۷-۳- کتیبه اسماءالهی مناره مسجد شاه ۶۷
- تصویر ۱۸-۳- مناره سمت راست مسجد شاه ۶۷
- تصویر ۱۹-۳- مناره سمت چپ مسجد شاه ۶۷
- تصویر ۲۰-۳- مدخل ورودی ایوان مسجد شاه ۶۸
- تصویر ۲۱-۳- کتیبه مدخل ورودی مسجد شاه با ذکر نام سازنده بنا ۶۹
- تصویر ۲۲-۳- گنبد مسجد شاه ۷۱
- تصویر ۲۳-۳- کتیبه دعایی گنبدخانه مسجد شاه ۷۲
- تصویر ۲۴-۳- کتیبه قرآنی گنبدخانه مسجد شاه ۷۲
- تصویر ۲۵-۳- ستون‌های هشت وجهی شبستان مسجد جامع نو ۷۴
- تصویر ۲۶-۳- کتیبه مسجد جامع نو با ذکر نام معمار ۷۵
- تصویر ۲۷-۳- کتیبه قرآنی مسجد مولانا ۷۷
- تصویر ۲۸-۳- کتیبه زیر طاق ایوان مسجد مولانا ۷۷
- تصویر ۲۹-۳- کتیبه به خط بنایی مسجد مولانا ۷۸
- تصویر ۳۰-۳- کتیبه دعایی سمت راست مسجد مولانا ۷۸

- تصویر ۳-۳۱- کتیبه دعایی سمت چپ مسجد مولانا..... ۷۹
- تصویر ۳-۳۲- کتیبه دعایی، زیر کتیبه تاریخی کمرگاه مسجد مولانا ۷۹
- تصویر ۳-۳۳- کتیبه بر روی درب سمت چپ مسجد مولانا ۷۹
- تصویر ۳-۳۴- کتیبه ایوان مسجد مولانا ۸۰
- تصویر ۳-۳۵- کتیبه تاریخی سمت راست مسجد مولانا ۸۱
- تصویر ۳-۳۶- کتیبه تاریخی سمت چپ مسجد مولانا ۸۱
- تصویر ۳-۳۷- کتیبه مسجد مولانا با ذکر نام خطاط ۸۱
- تصویر ۳-۳۸- قسمتی از کتیبه دور تا دور گنبدخانه مسجد جامع رشتخوار ۸۴
- تصویر ۳-۳۹- قسمتی از کتیبه دور تا دور گنبدخانه مسجد جامع رشتخوار ۸۴
- تصویر ۳-۴۰- کتیبه بالای طاق‌نمای محراب مسجد جامع رشتخوار ۸۵
- تصویر ۳-۴۱- نمایی از مسجد جامع رشتخوار ۸۵
- تصویر ۳-۴۲- کتیبه شبستان ایوان جنوبی مسجد جامع نیشابور ۸۷
- تصویر ۳-۴۳- کتیبه محراب مسجد جامع نیشابور ۸۸
- تصویر ۳-۴۴- کتیبه مسجد جامع بجستان ۹۰

فهرست تصاویر فصل چهارم

- تصویر ۴-۱- تزئینات بیرونی آرامگاه خواجه عبدالله انصاری ۱۰۰
- تصویر ۴-۲- کتیبه دیوار ایوان شرقی آرامگاه خواجه عبدالله انصاری ۱۰۲
- تصویر ۴-۳- کتیبه ایوان شرقی آرامگاه خواجه عبدالله انصاری ۱۰۲
- تصویر ۴-۴- کتیبه خانقاه ملا کلان ۱۰۶
- تصویر ۴-۵- کتیبه موقوفات خواجه ابوالولید ۱۰۹
- تصویر ۴-۶- کتیبه محراب آرامگاه خواجه ابوالولید ۱۱۰
- تصویر ۴-۷- تزئینات سنگ قبر در گنبد خشتی ۱۱۵

- تصویر ۸-۴- نمای از گنبد گنبدخشتی ۱۱۵
- تصویر ۹-۴- کتیبه چهار تاقی تیموری ۱۱۷
- تصویر ۱۰-۴- نمای داخلی آرامگاه شهرستانی ۱۱۹
- تصویر ۱۱-۴- تزئینات محراب آرامگاه شهرستانی ۱۱۹
- تصویر ۱۲-۴- کتیبه آرامگاه شهرستانی ۱۱۹
- تصویر ۱۳-۴- تزئینات گنبدخانه آرامگاه شهرستانی ۱۱۹
- تصویر ۱۴-۴- سنگ قبر آرامگاه عطار نیشابوری ۱۲۳
- تصویر ۱۵-۴- بقایای کتیبه مزار نظام‌الملک ۱۲۵

فهرست تصاویر فصل پنجم

- تصویر ۱-۵- گنبد آرامگاه مدرسه گوهرشاد ۱۳۷
- تصویر ۲-۵- کتیبه گنبدخانه آرامگاه مدرسه گوهرشاد ۱۳۷
- تصویر ۳-۵- مناره مدرسه گوهرشاد ۱۳۸
- تصویر ۴-۵- تزئینات گنبد و نورگیر آرامگاه مدرسه گوهرشاد ۱۳۸
- تصویر ۵-۵- کتیبه‌های سقف گنبدخانه آرامگاه مدرسه گوهرشاد ۱۳۹
- تصویر ۶-۵- کتیبه‌های ایوان ورودی مدرسه دودرب ۱۴۵
- تصویر ۷-۵- نمای گنبد مدرسه دودرب ۱۵۰
- تصویر ۸-۵- نمای از کتیبه ایوان شرقی مدرسه پریزاد ۱۵۳
- تصویر ۹-۵- کتیبه گنبد مدرسه فیروزشاه ۱۵۵
- تصویر ۱۰-۵- کتیبه تاریخی مدرسه فیروزشاه با ذکر نام معمار ۱۵۶
- تصویر ۱۱-۵- تزئینات بیرونی مدرسه فیروزشاه ۱۵۶
- تصویر ۱۲-۵- کتیبه ورودی مدرسه غیاثیه خرگرد ۱۵۹
- تصویر ۱۳-۵- تزئینات درونی ایوان مدرسه غیاثیه خرگرد ۱۵۹

تصویر ۱۴-۵- نمایی از حجره‌ها و تزئینات مدرسه غیاثیه خرگرد ۱۶۰

تصویر ۱۵-۵- کتیبه ایوان جنوبی مدرسه غیاثیه خرگرد ۱۳۷

فصل اول
کلیات تحقیق

۱-۱- مقدمه:

کتیبه‌ها نقش مهمی در تزئینات معماری اسلامی دارند. با مطالعه و بررسی کتیبه‌ها می‌توان سیر تحول و تکامل خطوط، نقش و کارکرد بنا، حوادث تاریخی و نگرش‌ها و بینش‌ها را دریافت کرد و بسیاری از مجهولات فرهنگی، سیاسی، اجتماعی، مذهبی و اقتصادی را روشن خواهد نمود. در معماری دوره‌ی تیموری برخلاف سایر دوره‌های اسلامی کتیبه‌نگاری جزو جدایی ناپذیر تزئینات معماری بحساب می‌آید و تمام فضای (درونی و بیرونی) بناها با خط آراسته گردیده است. از این‌رو به سبب اهمیت کتیبه‌ها در معماری تیموری سعی شده در این پایان‌نامه کاربرد خط در بناهای خراسان این دوره بررسی شود. اهم ابنیه موجود متعلق به عهد تیموری که از خط و هنر خوشنویسی بهره‌گیری شده است شامل مساجد، آرامگاه‌ها و مدارس است.

عنوان پایان‌نامه با توجه به رشته تحصیلی در دوران کارشناسی (باستان‌شناسی) و پس از مشورت و راهنمایی استادان ارجمند جناب آقای دکتر الهی‌زاده و جناب آقای نجف‌زاده انتخاب شد. این پایان‌نامه برای پاسخ به سؤال پژوهش در چند فصل به شرح ذیل تدوین شده است.

فصل اول کلیات تحقیق، فصل دوم به بیان وضعیت خط و خوشنویسی در روزگار تیموریان اختصاص دارد. در فصل سوم به کاربرد خط در مساجد دوره تیموری پرداخته شده است. در فصل چهارم کاربرد خط در آرامگاه‌های دوره تیموری مورد بررسی قرار گرفته است. در فصل پنجم کاربرد خط در مدارس عهد تیموری بررسی شده است. در نهایت در فصل ششم با عنوان جایگاه خط در معماری و تزئینات دوره تیموری رابطه‌ی محتوا و مضامین کتیبه‌ها، جنس و مصالح کتیبه‌ها و نوع خط آن‌ها مورد بررسی قرار گرفته است.

البته لازم به ذکر است، در چیدمان و تدوین این پایان‌نامه ضرورت ایجاب می‌کرد در فصل اول پس از بیان کلیات تحقیق محدوده جغرافیایی خراسان در دوره‌ی تیموری معلوم گردد و در فصل دوم نیز ابتدا پیشینه خط و خطوط دوره‌های اسلامی و جایگاه خط و خطاطان در دربار تیموری مورد بررسی قرار گیرد و سپس اطلاعاتی راجع به خوشنویسانی که از آن‌ها نشانی در کتیبه‌ها باقی مانده بود، ارائه گردد. در فصل‌های سوم، چهارم و پنجم ابنیه مورد نظر (مساجد، آرامگاه‌ها و مدارس) بر اساس مکان جغرافیایی تقسیم‌بندی شده‌اند و کتیبه‌های آن‌ها از نظر شکل خط، محتوا، جنس کتیبه و ارتباط آن‌ها از نظر موقعیت قرارگیری، کاربری بنا و محتوا بررسی و تحلیل شده است. در فصل ششم با توجه به داده‌ها و یافته‌های پژوهشی کتیبه‌نگاری در دوره تیموری، ارتباط شکل کتیبه‌ها، جنس کتیبه‌ها، مضامین کتیبه‌ها مثل کتیبه‌های قرآنی، کتیبه‌های اسماء‌الهی، کتیبه‌های دعایی، کتیبه‌های حدیثی، کتیبه‌های شعری و

کتیبه‌های تاریخی بازمانده از آن دوره مورد تحلیل قرار گرفته‌اند. روش پژوهش نیز توصیفی و تحلیلی با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای و تحقیق میدانی است.

مراحل فیش‌برداری و تدوین این پایان‌نامه از زمان تصویب طرح اولیه پایان‌نامه در تاریخ ۱۳۹۲/۰۸/۰۶ در دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه بیرجند به صورت پیوسته آغاز شد. در طول تحقیق نگارش پایان‌نامه ۱۲ سفر به مشهد جهت استفاده از منابع در کتابخانه آستان قدس و تهیه عکس از مدرسه پریزاد، مدرسه دو درب، مسجد شاه، مسجد گوهرشاد و گنبد خشتی داشتم که بر خلاف انتظارم با برخوردهای نامطلوب مسئولین امر مواجه شدم ولی این امر باعث نشد که از تلاشم دلسرد شوم و هر بار مصمم‌تر از دفعه قبل به مراجعه ام ادامه می‌دادم و باز با درهای بسته‌ای مانند اجازه ندادن عکس از کتیبه‌ها برای پژوهش، نبود کتاب‌ها در مخزن بسته و ناپدید شدن کتاب‌ها و ... روبه‌رو می‌شدم. یعنی در یک کلام می‌بایست از هفت خان رستم عبور می‌کردم تا به کتاب‌ها و اطلاعات مورد نظر دست یابم.

در اردیبهشت ۱۳۹۳ به تربت حیدریه رفتم تا از آن جا بتوانم سفرم را به رشتخوار، خواف، خرگرد، تایباد، تربت‌جام، کدکن و بجستان برای تهیه عکس و اطلاعات دیگر آغاز کنم. این سفر به مدت هفت روز طول کشید و در این مدت با تمام سختی‌ها مانند هماهنگ کردن مسئولان امر برای تهیه عکس، بسته بودن درب مکان‌ها اطلاعات ارزشمندی در زمینه کتیبه‌ها به دست آمد و موفق به گرفتن عکس از کتیبه‌های مسجد جامع رشتخوار، مدرسه غیاثیه خرگرد، مسجد مولانا، مدرسه فیروزشاه، مسجد جامع نو، مسجد جامع بجستان، مزار نظام‌الملک شدم که در پیشبرد پژوهش بسیار موثر بود.

در این پژوهش تعداد ۳۰ بنا (شامل ۱۴ مسجد، ۱۰ آرامگاه و ۶ مدرسه) و در حدود ۱۴۰ کتیبه مورد شناسایی و بررسی قرار گرفته است. از این تعداد ۱۴ بنا و ۴۱ کتیبه در خاک افغانستان قرار دارد که امکان حضور نگارنده و تحقیق میدانی در آن منطقه امکان پذیر نبود و متأسفانه منبعی که تمام اطلاعات درباره نوع خط، شکل، جنس کتیبه‌های هر بنا را ذکر کرده باشد وجود نداشت با این وجود برای این قسمت تلاش شد از بهترین و معتبرترین مآخذ موجود جهت شناسایی کتیبه‌ها بهره برده شود.

در پایان برخورد لازم می‌دانم از عزیزانی که در پیشبرد پایان‌نامه نقش داشتند یادی کنم. نخست از راهنمایی و صبوری اساتید ارجمندم، جناب آقای دکتر الهی‌زاده و جناب آقای نجف‌زاده که در تمام مراحل پژوهش، از انتخاب موضوع تا تصویب پروپوزال و مراحل تدوین آن از هیچ‌گونه راهنمایی برایم

دریغ ننموده‌اند، کمال تشکر و سپاسگزاری را دارم و موفقیت روزافزونشان را از خداوند متعال خواستارم. از جناب آقای دکتر یحیایی به سبب مساعدت‌هایشان کمال تقدیر و تشکر را دارم. از آقای علیزاده و خانواده محترمشان به خاطر مهمانوازی‌هایشان سپاسگزارم و از خانم مشتاق، مسؤل کتابخانه میراث فرهنگی بیرجند به سبب گشاده‌رویی‌شان قدردانی می‌کنم.

به امید روزی که مسئولان امر از اعماق قلبشان به تمام کارهای پژوهشی بها دهند.

۲-۱- شرح مساله:

خط یکی از تحولات بنیادی بشر بوده که برای انتقال افکار و اندیشه خویش استفاده کرده است. ایرانیان همانند ملل‌های دیگر صاحب خط بودند که بعد از ورود اسلام به ایران خط عربی جایگزین خط-های باستانی ایران شد. ایرانیان که اسلام را پذیرفته بودند برای حفظ و شان و منزلت قرآن کریم به عنوان کلام وحی در زیبانویسی آن تلاش نمودند، از طرف دیگر در اسلام کتابت همواره از جایگاه مهمی برخوردار بوده است و خداوند در آیاتی از قرآن کریم به این مهم اشاره دارد و این‌گونه کاتبان هنرمند با بهره‌گیری از هنر خطاطی و خوش‌نویسی و سایر هنرهای مرتبط به ویژه تذهیب سعی در هرچه زیبا نویسی قرآن نمودند و هنر خطاطی تبدیل به یک هنر اصیل اسلامی شد که محدود به صحیفه‌ی کتب نماند و در سایر آثار و صنایع مسلمین خودنمایی کرد، بویژه در ساختمان سازی و معماری مورد استفاده قرار گرفت. اولین نمونه به کارگیری خط در معماری اسلامی مربوط به عهد اموی در مسجد نبوی (۷۰ هـ ق) است و نخستین خط بکار رفته در ابنیه‌ی اسلامی، خط کوفی است که در ابتدا ساده و بی‌پیرایه بود و به‌تدریج جنبه‌های هنری و زیبا شناختی به خود گرفت.

کاربرد خط در ابنیه‌ی ایران اسلامی از همان آغاز مورد توجه قرار گرفت و انواع خطوط از جمله کوفی، نسخ، ریحان، ثلث، بنایی، نستعلیق با روش‌های گوناگون در بخش‌ها و فضاهای مختلف ابنیه به کار رفت. در عهد تیموری (۷۷۱-۹۱۱ هـ ق) که یکی از دوره‌های مهم تاریخ ایران اسلامی به‌شمار می‌رود به استفاده از خط در بناها و معماری توجه ویژه‌ای شد. از آنجا که خراسان یکی از مراکز اصلی این حکومت در زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی به‌شمار می‌آید و آثار و ابنیه‌ی این منطقه نظیر مسجد گوهرشاد، مدرسه غیاثیه خرگرد، آرامگاه خواجه عبدالله انصاری و ... از نظر جایگاه هنری و تاریخی از آثار مهم عهد تیموری است، در این پژوهش به معرفی و بررسی دلایل و چگونگی استفاده از خطوط در بناهای خراسان این دوره می‌پردازیم.

۳-۱- پیشینه‌ی تحقیق:

اگرچه مقالاتی نظیر «خط کوفی، تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران» اثر عباس زمانی، «جایگاه خوشنویسی و خوشنویسان در جامعه‌ی عصر تیموری» اثر وحید عابدین-پور جوشقانی، فریدون اللهیاری و معصومه سمائی دستجردی، «جایگاه خوشنویسی در معماری مساجد» اثر ویلر ام. تاکستون، «کتیبه‌های مذهبی در معماری اسلامی» اثر لورنز کرزن، «جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری قمری)» اثر فاطمه صداقت و از مهناز شایسته‌فر مقالاتی نظیر «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان»، «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی»، «نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی» و «بررسی تزئینات و

کتیبه های قرآنی در مجموعه گوهرشاد مشهد و هرات» نگاشته شده است اما تا کنون اثری که کاربرد خط در بناهای خراسان عهد تیموری را مورد بررسی قرار داده باشد وجود ندارد.

۴-۱- اهداف پژوهش:

- ۱- بررسی کاربرد خط در بناهای دوره ی تیموری
- ۲- شناخت ویژگی های خطوط بکار رفته در بناهای دوره تیموری
- ۳- شناخت ارتباط بین خطوط به کار رفته با نوع بناها و اسلوب معماری دوره تیموری
- ۴- جایگاه هنرمندان و خوشنویسان در معماری عهد تیموری.

۵-۱- سوالات و فرضیه‌ها:

با توجه به مطالب فوق سوالات زیر قابل طرح است:

- سوال اول: خط چه کاربردی در بناهای دوره ی تیموری داشته است؟
- سوال دوم: چه ارتباطی بین معماری بنا و نوع خطوط به کار رفته در بناهای این دوره وجود دارد؟
- فرضیه سوال اول: خط در بنا های خراسان عهد تیموری عمدتاً کارکردهای زیباشناختی و اعتقادی دارد.
- فرضیه ی سوال دوم: خطوط به کار رفته در بناها تحت تاثیر نوع بنا و اسلوب معماری قرار داشته است.

۶-۱- کاربردهای تحقیق و استفاده کنندگان از نتیجه پایان نامه:

دانشجویان رشته‌های تاریخ اسلام، تاریخ ایران اسلامی، هنر، معماری، باستانشناسی و سایر رشته های مرتبط، سازمان‌ها و نهادهای فرهنگی و اجرایی همچون سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، مؤسسات و مراکز آموزشی و پژوهشی مرتبط و افراد حقیقی و حقوقی علاقمند به تاریخ و هنر می‌توانند از نتایج و دستاوردهای این پژوهش استفاده کنند.

۷-۱- روش و ابزار جمع آوری، انجام و تجزیه و تحلیل اطلاعات تحقیق:

روش گردآوری اطلاعات این پژوهش کتابخانه‌ای و میدانی بوده و روش تحقیق و تجزیه و تحلیل داده ها توصیفی- تحلیلی و بر اساس آثار مکتوب، مشاهدات و مقایسه خواهد بود.

۸-۱- جنبه جدید بودن و نوآوری طرح :

اگر چه در زمینه ابنیه‌ی اسلامی و هنر دوره‌ی تیموری مطالب پراکنده و غیر منسجمی در کتابها و مقالات وجود دارد، اما درباره‌ی کاربرد خطوط در ابنیه‌ی خراسان عهد تیموری پژوهشی صورت نگرفته است.

۹-۱- منبع شناسی:

در تدوین این پایان‌نامه از منابع متعددی استفاده شده که از آن جمله منابع مورد استفاده بیشتر آنهایی بوده‌اند که در دوره تیموری و صفویه نوشته شده‌اند که به برخی از آنها اشاره می‌شود:

- زبده‌التواریخ اثر شهاب‌الدین عبدالله خوافی مشهور به حافظ ابرو از منابع مهم دوره تیموری است. حافظ ابرو در این اثر خود ضمن شرح وقایع و حوادث سال‌های ۷۳۶ هجری قمری تا ۸۳۰ هجری قمری به معرفی خطاطان و آثار آنها در این محدوده زمانی پرداخته و اطلاعات مفیدی راجع به کتابخانه شاه‌رخ‌ی و آثار خطاطانی نظیر بایسنغر میرزا، جعفر بایسنگری و مولانا شمس ارائه داده است.

- زندگی شگفت‌آور تیمور اثر شهاب‌الدین ابومحمد احمد بن عبدالله مستوفی معروف به ابن‌عربشاه یکی دیگر از منابع مهم دوره تیموری است که مؤلف در آن تاریخچه‌ای از فعالیت‌ها و اقدامات زندگی تیمور و ارتباط وی با هنرمندان به ویژه خوشنویسان مانند خواجه عبدالله مراغه‌ای و تاج‌الدین سلمانی را ارائه نموده است. ابن‌عربشاه در این منبع درباره فعالیت‌های عمرانی همسران تیمور مانند تومان آغا نیز مطالبی آورده است.

- تذکره مجالس‌الفنائس اثر امیر نظام‌الدین علیشیر نوایی یکی دیگر از آثار دوره تیموری است که نویسنده در آن فهرستی از فضلا، شعرا، گویندگان و خطاطان قرن نهم ارائه داده است. همچنین مقدمه این کتاب به قلم علی‌اصغر حکمت مطالبی راجع به شرح احوال و آثار معماری امیر علیشیر در خراسان دارد.

- دولت‌شاه سمرقندی نیز در تذکره‌الشعرا به شرح حال شعرا، نویسندگان، فلاسفه، خطاطان، عرفا پرداخته است. وی در اثر خود اشاره‌ای به خوشنویسان همانند بایسنغر میرزا و بناهای دوره تیموری مثل آرامگاه عطار کرده است.

- مجمل فصیحی اثر فصیحی خوافی نیز از منابع مهم دوره تیموری به‌شمار می‌رود در این کتاب نویسنده ضمن شرح وقایع مهم دوره تیموری اشاراتی به وفات و محل دفن شخصیت‌های مهم دوره تیموری مانند درباریان امیر حسن صوفی و قوام‌الدین شیرازی کرده است.

- مطلع سعدین و مجمع‌بحرین اثر عبدالرزاق سمرقندی یکی دیگر از منابع مهم دوره تیموری است. نویسنده در این کتاب اطلاعاتی درباره وقایع و حوادث زمان حکومت سلطان ابوسعید گورکانی را تا زمان سلطان حسین بایقرا نظیر اقدامات و فعالیت‌های عمرانی درباریان و خطوط به کار رفته در بناهای